

HETYCKIE RYTUAŁY BUDOWLANE

WPROWADZENIE, CHARAKTERYSTYKA I OBECNOŚĆ W INNYCH KULTURACH

MIESZEK JAGIEŁŁO

ABSTRACT: The following paper examines Hittite building rituals in a broad context by summarizing scholarship on the topic, defining different aspects of building rituals, considering their political and religious teleology, as well as searching for possible connections outside the Hittite culture. The text contains summaries of selected rituals mentioned in Hittite sources. Moreover, the author puts forward a hypothesis, according to which the Theban founding myth about Cadmus might derive from Hittite festivities connected to building rituals.

Wstęp

Pomimo wielkiego dorobku znakomitych polskich hetytologów¹ polskiemu czytelnikowi wciąż nie zostało przedstawione spojrzenie syntetyczne na hetyckie rytuały budowlane². Temat jest niezwykle frapujący. Choć imperium hetyckie wraz ze swą obfitą kulturą wzbogacającą życie Anatolijczyków przeżyło ostatni okres świetności na przestrzeni XV–XIII w. p.n.e., a pierwsze publikacje odkrywające przed światem zachodnim długo zapomniane zasoby wiedzy świeckiej i sakralnej tej cywilizacji pojawiły się już pod koniec XIX w., dopiero od pięciu, sześciu dekad archeolodzy, historycy i filologowie zajmują się odkrywaniem tajemnic minionych epok. Obecnie, kiedy społeczność naukowa przedstawia coraz więcej badań, znaleźliśmy się w szczęśliwej sytuacji, kiedy po raz pierwszy od ponad 35 wieków możemy sformułować stwierdzenia na temat Hetytów, ich hetyckich poprzedników w Anatolii, silnych hurycyckich wpływów na ich kulturę z poł. II tysiąclecia p.n.e. oraz stosunków Hetytów z sąsiadującymi Semitami, Egipcjanami i Achajami. Odkąd zdaliśmy sobie sprawę, że ówczesne królestwa helladzkie i egejskie, identyfikowane przez Hetytów pod zbiorową nazwą *Ahhijawa*, korespondowały, handlowały i wojowały z nimi, otrzymaliśmy również większy dostęp do wiedzy o najstarszych cywilizowanych greckich społeczeństwach. W końcu ustalono, że ówczesni „Grecy” czerpali inspiracje światopoglądowe, naukowe i literackie od swoich anatolijskich i bliskowschodnich *Zeitgenossen*. Niniejsze studium stara się nawiązać do badań nad tymi inspiracjami. Mniema się – bo absolutnej pewności we wszystkich kwestiach nie ma – że w inspiracjach bliskowschodnich pośredniczyła Anatolia. Mając świadomość dzielenia przez nich wielu podobieństw – przede wszystkim w sferze kultowej i w zwyczajach – przybliżenie polskiemu czytelnikowi hetyckich rytuałów budowlanych ma stanowić pomoc w

¹ Mam tutaj na myśli przede wszystkim Macieja Popkę i Piotra Tarachę, których praca naukowa wyróżnia się również na tle badaczy zagranicznych.

² Poza krótkim omówieniem zagadnienia budowy pałaców i świątyń przez Popkę (1982, 45–51) żadne inne prace w języku polskim na temat hetyckich rytuałów budowlanych nie są mi znane.

zrozumieniu relacji hetycko-achajskich. Rytuały te są osobliwym rodzajem wymiany i adaptacji kulturowej, w którym pozostaje sporo miejsca na dalsze dociekania odnośnie do pochodzenia i recepcji kultury hetyckiej, również w Grecji oraz poza nią. Warto zrobić pierwszy krok, wprowadzając podstawowe pojęcia i wstępne spostrzeżenia. Z racji jednak tego, że egejskich źródeł wiedzy na temat współczesnych im hetyckich rytuałów budowlanych nie jest dużo, poniższa praca skupiać się będzie wokół źródeł hetyckich.

Rytuały budowlane i fundacyjne – definicja

Odkąd Emmanuel Laroche w 1956 r. skatalogował wszystkie ówczesnie znane teksty hetyckie pod akronimem *CTH* (fr. *Catalogue des textes hittites*)³, do hetytologicznego użytku weszło pojęcie *ritule de fondation*. Anglo- i niemieckojęzyczni hetytologowie, uściślając znaczenie tego pojęcia, rozbili je na angielskie *foundation ritual*, czyli niemieckie *Gründungsritual*, oraz angielskie *construction ritual*, czyli niemieckie *Bauritual*. Ostatni termin, tłumaczony jako „rytuał budowlany”, definiuje czynności rytualne na rzecz całego procesu budowy danego obiektu; pierwszy termin z kolei określa czynności fundacyjne, położenie pierwszego kamienia, złożenie „depozytu” (ang. *deposit*) itp., należy go tłumaczyć jako „rytuał zakładzinowy”. Powyższe określenia nie są jednak precyzyjne, ponieważ rytuały budowlane były procesami złożonymi z kilku czynności technicznych i obrzędowych, a każdej z nich towarzyszyły odpowiednie tradycje. Należy więc pamiętać, że każdy etap obrzędów budowlanych posiadał własną strukturę obrzędową.

Rytuały budowlane odbywały się nie tylko z okazji budowy nowego obiektu, lecz także z okazji odbudowy, przebudowy, remontu, rozbiórki czy też jego opuszczenia. Podmiotami, nad którymi przeprowadzano tego rodzaju rytuały, mogły być: miasto, dom, pałac, świątynia, ołtarz, mur, brama, drzwi, okno, dach, ognisko domowe, a nawet rygle zamykające drzwi i okna. Znacznie mniej uroczyste obrzędy przeprowadzano, jeśli obiekty należały do gospodarstwa mniej ważnych, przeciętnych obywateli⁴. Obchody były bogatsze, kiedy budowa miała znaczenie w skali całego królestwa – np. w przypadku świątyń albo pałaców będących świętymi przestrzeniami (ang. *sacred space*) we władzy króla⁵.

Hetyci określali wszystkie budowle mieszkalne, które podlegały tym rytuałom, pojęciami *per-* (dom, budowla) albo *parna-* (dom, przybytek), często zapisywanymi sumerogramem É.

---

³ Laroche 1971.

⁴ Haas 1994, 250.

⁵ Beckman 2010, 71–72.

Świątynie nazywano *šiu-naš per* zapisywaną É.DINGIR^{LIM} bądź É.^{DINGIR}[nazwa bóstwa]. Funkcjonował też zapis ^É*karimmi*- dla budynków sakralnych ogólnie⁶.

Pochodzenie rytuałów budowlanych

Tabliczki o treści związanej z rytuałami budowlanymi były w ostatnich latach przedmiotem kilku projektów badawczych. Podczas gdy Oğuz Soysal i Aygül Süel skupili się na analizie dwujęzycznych tekstów hatycko-hetyckich (*CTH 725–726*)⁷, niemiecko-włoski zespół skupiony wokół Giulii Torri i Susanne Görke zajął się rozpracowywaniem i cyfryzacją również pozostałych tekstów (*CTH 413–415*), następnie udostępniając wyniki swoich badań na portalu *Hethitologie Portal Mainz* (<http://hethport.uni-wuerzburg.de/HPM/index.php>⁸). Poza tym podstawowym zbiorem tekstów na temat budownictwa Gary Beckman uwzględnia jeszcze teksty *CTH 261, 276–282, 481 i 702*⁹. Istnieją ponadto *KUB 55.28* i *KBo 23.90/KUB 59.44* (należące do *CTH 470*)¹⁰, o których nie należy zapominać. Ponieważ wszystkie te teksty powstały w różnych epokach, inspirowane były wcześniejszymi, dostępnymi nam dotychczas tylko w ograniczonym stopniu tradycjami, pochodzą z różnych bibliotek (z Ortaköy i Boğazkale) oraz zachowane są w dużej mierze jedynie fragmentarycznie, trudno stwierdzić, jak dokładnie przebiegały badane obrzędy oraz w jaki sposób zmieniały się one na przestrzeni wieków. Filologiczna analiza tekstów wykazała, że źródła rytuałów budowlanych należy szukać w kulturze hatyckiej, którą Hetyci przejęli i wzbogacili, a która ponadto została uzupełniona o elementy huryckie (oraz w znacznie mniejszym stopniu także babilońskie)¹¹. Z powodu wielkości i różnorodności etnicznej hetyckiego imperium na przestrzeni ok. 300 lat (XV–XII w. p.n.e), w których powstała większość tekstów o budownictwie¹², trzeba z dozą ostrożności zaznaczyć, że (idealny) przebieg rytuałów budowlanych był zróżnicowany w zależności od epoki, wykonawców i położenia geograficznego.

Pod względem treści, zasugerowano podział źródeł tekstowych na dwie grupy¹³ (nieraz występujące wspólnie, w ramach jednej kompozycji, na tej samej tabliczce), są to:

1. opisy procesu rytuału w formie spisu niezbędnego inwentarza;

⁶ Beckman 2010, 71–89. Por. też Güterbock, Hoffner 1997, 274–291.

⁷Süel, Soysal 2007, 1–22; Soysal, Süel 2016, 321–364. Planowana jest jeszcze trzecia publikacja przedstawiająca wyniki badań z zakresu hatycko-hetyckich rytuałów budowlanych.

⁸ Görke, Torri 2014, 331–343.

⁹ Beckman 2010, 71–89.

¹⁰ Skróty *KUB* i *KBo* oznaczają w rozwinięciu dokumenty klinowe z Boğazköy (niem. *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*) i teksty klinowe z Boğazköy (niem. *Keilschrifttexte aus Boghazköi*). Boğazköy to dawna nazwa Boğazkale.

¹¹ Görke 2007, 204–209.

¹² Görke, Torri 2014, 332. Süel, Soysal (2007, 3) podają przybliżoną datę 1400 r. p.n.e.

¹³ Görke, Torri 2014, 331–343.

2. teksty o treści mitologicznej legitymizujące instytucję króla¹⁴ oraz jego funkcję jako głównego budowniczego¹⁵.

Grupa tekstów o treści mitologicznej nie przedstawia jednolitego obrazu: „przypowieści mitologiczne” są coraz to inne i nie posiadają wspólnego kontekstu narracyjnego. Interpretacja tych mitemów staje się tym bardziej utrudniona, jeśli zdajemy sobie sprawę, że przypowieść wyryta w górnej części tabliczki wcale nie musi być związana z treścią poniżej będącą opisem danego rytuału budowlanego. Spośród wątpliwości wyłania się uzasadnione pytanie o celowość treści mitologicznej oraz znaczenie samego rytuału.

Teleologia

Następująca wypowiedź musi być podstawowym stwierdzeniem teleologicznym dla rozważań nad celowością treści mitologicznych i znaczenia obrzędów podczas czynności budowlanych: budowa może przebiegać bez rytuałów, jednak rytuały budowlane nie mogą przebiegać bez procesu budowy. Obrzędy budowlane musiały zatem pełnić funkcję ideologiczną, skoro nie pełniły one w procesie budowania funkcji praktycznych. W literaturze przedmiotu mowa jest zatem o tym, że budownictwo było prerogatywą królewską, że to król odpowiadał za powstawanie i remontowanie budynków¹⁶. Był przecież przedstawicielem i namiestnikiem bogów na ziemi (szczególnie bóstw słońca¹⁷ i burzy¹⁸), któremu powierzyli oni odpowiedzialność za przestrzeń miejską¹⁹. W związku z tym zawsze był przedstawiany jako patron budowli. Choć nie wszystkie teksty opisujące zwyczaje budowlane Hetytów posiadają mitologiczną opowieść legitymizującą władzę króla, wydaje się, że właśnie tego rodzaju element przypominający o prawowitości władcy był integralną częścią rytuału budowlanego. Z punktu widzenia politycznego można by rzec, że obrzędy budowlane miały propagować boską legitymizację władcy. *Post factum* podkreślano jednak podczas obrzędów, że to nie król ani nie ludzie stworzyli budowlę, lecz w istocie za jej powstanie odpowiedzialni byli bogowie²⁰. Dlatego obrzędy miały również na celu pozyskanie przychylności bogów dla użytkowników nowej budowli. Pojmując budowę obiektu w kategorii tworzenia mikrokosmosu, czyli symbolu wtórnego powstania nowego (makro-)kosmosu, którego pierwowzorem jest kosmogonia²¹, modły i ofiary mające zapewnić bezpieczeństwo (meta-)fizyczne, jak i trwałość/żywoćność

¹⁴ Torri, Görke 2013, 291–292.

¹⁵ Torri, Görke 2013, 292.

¹⁶ Görke, Torri 2014, 331.

¹⁷ Soysal, Süel 2016, 361.

¹⁸ Hutter 1997, 80.

¹⁹ Haas 1994, 724–727.

²⁰ Ambos 2004, 50; Soysal, Süel 2016, 360–361. Przede wszystkim *CTH* 413 §7 (Beckman 2010, 85).

²¹ Haas 1994, 249–250; Ambos 2004, 50.

w obszarze nowego mikrokosmosu, uzasadniają religijny aspekt budowy. Składaniem ofiar starano się zdobyć przychylność bogów dla użytkowników obiektu. Przychylność ta miała zapewnić dostatek (urodzaj) i zdrowie (bezpieczeństwo), a w efekcie trwałość demograficzną.

Teksty *CTH 725* i *726* według O. Soysala i A. Süel zdają relację o rzeczywistych wydarzeniach historycznych – nie o micie czy instruktarzu, jak prawidłowo przeprowadzić obrzędy. Zdaniem tych badaczy raportują one przebieg rytuałów, które miały miejsce w danym czasie i zostały opisane w celu zachowania o nich pamięci²². Zakładając, że wbrew ówczesnemu *ususowi* hetyckiemu w niektórych tekstach, w tym w *CTH 725–726*, zapisywano wydarzenia historyczne, zamiast formułować instruktarze, jawi się sposobność interpretowania przypowieści mitologicznych w kontekście historycznym pozwalająca na pomijanie kłopotliwych prób rozważań dotyczących religijnych związków pomiędzy mitem a obrzędem. Temu rozwiązaniu daje uzasadnienie przytoczone w ramach interpretacji O. Soysala i A. Süel „przypowieści mitologicznej” jako świadectwa zniszczenia i odbudowy miasta Hattusa (*CTH 726*)²³. Stąd zmitologizowaną legitymizację władzy królewskiej, jak i religijny charakter kosmogoniczny budowy, należy także rozważać w ramach hetyckiej tradycji historiologicznej.

Rytualny przebieg budowy

Każdemu etapowi budowy towarzyszyły odpowiednie obrzędy, które same w sobie składają się z pojedynczych, mniejszych rytuałów. Poszczególne etapy rytuałów można podzielić na trzy fazy²⁴:

I. Faza przygotowawcza:

- 1) wybór i przystosowanie miejsca do budowy (ścięcie drzew, reorganizacja miasta),
- 2) wybór i zdobycie materiałów budowlanych (import i obróbka surowców).

II. Faza wykonawcza (budowa):

- 3) położenie fundamentów i ofiary zakładzinowe,
- 4) postawienie słupów niosących,
- 5) zadaszenie budynku,
- 6) uszczelnienie (tynkowanie) budynku,
- 7) ustanowienie ołtarza bądź instalacja ogniska domowego.

III. Faza końcowa (inauguracja i użytek):

---

²² Soysal, Süel 2016, 359–363.

²³ Soysal, Süel 2016, 321–364.

²⁴ Inne podziały etapów budowy w: Ünal 1988a, 1501 i Haas 1994, 727.

8) rytuał końcowy: konsekracja budynku (przedstawienia/recytacje mitologiczno-historeczne, ofiary ze zwierząt, biesiada).

a) Przygotowania

Hetyci często nie budowali miast na surowym korzeniu, stąd większość budów „nowego miasta” w świecie hetyckim była *de facto* odbudową miejscowości, którą Hetyci zdobyli w wyniku działań wojennych, uprzednio ją niszcząc, albo znaleźli ją opuszczoną przez poprzednich mieszkańców²⁵. Zniszczenie i opuszczenie miast i budynków według wyobrażeń Hetytów było spowodowane siłami ponadnaturalnymi, które przed odbudową należało wypędzić, oczyszczając „skażony” obiekt, aby zapewnić przyszłym użytkownikom dobry początek²⁶. W mniejszej skali budowa budynków – takich jak domy, świątynie, pałace – wymagała przystosowania powierzchni pod konstrukcję obiektów, czyli usunięcia gruzu czy ruin, wycięcia drzew itp.

Teksty *CTH* 413 i 725, które mówią o budowie domu bądź świątyni, przedstawiają także mityczne wydarzenia z czasu dokonanej przez bogów pierwszej budowy domu w ogóle. Bogowie z „całego świata i kraju” sami znosili surowce do budowy, samodzielnie wybierając te najlepiej się nadające. Wybór odpowiednich materiałów był ważny ze względu na znaczenie obrzędu, czyli wypędzenie złych duchów i zapewnienie bezpieczeństwa przyszłym użytkownikom budowli. Dlatego też surowce były otaczane czcią, a dostęp do nich i korzystanie z nich następowało wyłącznie za zgodą odpowiedzialnych za nie bóstw.

b) Budowa

Aby uchronić budowlę przed wrogimi siłami, które mogłyby zaszkodzić przyszłym jej użytkownikom, do dołów wykopanych pod fundamenty, tzw. *loci numinosi* (czyli najważniejsze miejsca, takie jak drzwi, środkowy słup, ołtarz, ognisko domowe itd.) składane były ofiary i obiekty apotropaiczne. Znaleźiska archeologiczne z Salat Tepe potwierdzają wczesne ofiary zakładzinowe tego rodzaju z okresu XXVI–XVI w. p.n.e.²⁷. Takimi ofiarami mogły być m.in. figurki bóstw, próbki materiałów budowlanych czy miniatury elementów budowli (słupów,

---

²⁵ Ünal 1999, 213–222.

²⁶ Tuba Ökse 2015, 126–127; por. także Torri, Görke 2013, 296 (z odniesieniem w tej kwestii do tekstu *CTH* 415). W tym właśnie kontekście pisze o budowach Popko (1982, 45–51), mianowicie jako o „magii ochronnej”, którą „w piśmiennictwie hetyckim [...] ilustrują niemalże wyłącznie obrzędy na budowę świątyni lub pałacu” (Popko 1982, 45).

²⁷ Tuba Ökse 2015, 123–136.

murów, cegieł)²⁸. Składano je przede wszystkim w dziewięciu najważniejszych miejscach obiektu w cyklu dziewięciu zakładzinowych obrzędów ofiarnych²⁹.

Wierzono, że można więzić złe duchy pod przykryciem z ołowiu, aby nie mogły się przedostać na powierzchnię ziemi. Praktyka zamykania odzwierciedla wiarę w ukryte na samym dnie świata podziemnego, w głębinach podziemnego morza, beczki, w których wszelkie zło było trzymane z dala od ludzi³⁰. W kulturze greckiej ten mitem zachował się jako ogólnie znana „puszka Pandory”³¹.

Rytuały budowlane nie pełniły jednak wyłącznie funkcji apotropaicznej. Miały również zapewniać dobrobyt i rozwój upatrywane w urodzaju i płodności. Dlatego obok bóstwa solarnego najsilniej związane z budownictwem było bóstwo burzy. Oba w różnych ośrodkach ówczesnego świata hetyckiego mogły różnić się pod względem nazwy, płci czy kultu, lecz pozostawały zawsze związane z burzą i słońcem. Nie brakowało ofiar na rzecz innych członków panteonu. Powtarzające się we wszystkich trzech fazach budowy ofiary zwierzące ku czci boga słońca i boga burzy dają jednak podstawę ku temu, aby sądzić, że proces budowlany mógł być sankcjonowany tylko i wyłącznie przez nich dwóch. Najważniejsze dary podczas rytuałów budowlanych stanowiły ofiary z bydła³². Chtoniczny aspekt bóstwa solarnego w naturalny sposób pozwalał słońcu sprawować pieczę nad apotropaicznymi funkcjami rytuałów zakładzinowych. Nocą było ono bowiem w zaświatach, przez co posiadało autorytet co do zagrożeń pochodzących z *Jenseits*, chroniąc przed nimi ludzi w *Diesseits*³³. Pomimo wielu ofiar ku czci innych bóstw panteonu hetyckiego główną podczas tego etapu była ta poświęcona bóstwu solarnemu.

c) Oddanie obiektu do użytku

Anatolijski mit o zabiciu węża Illujanki, znany również Hetytom, wskazuje na ścisły związek boga burzy, Trahun(t)asa, z budownictwem³⁴. Stawianie domu w anatolijskim micie i budowa pałacu w jego ugaryckim odpowiedniku co prawda nie wysuwają się na pierwszy plan, obecności motywu nie można jednak negować. W tych podaniach po okresie chaosu i nieładu przywrócone zostają porządek i urodzaj. Wtedy bogowie zdają się ustanawiać po raz pierwszy

²⁸ Ambos 2004, 50.

²⁹ Haas 1994, 250–256.

³⁰ Haas 1994, 718.

³¹ Zob. Popko 1972, 381–383.

³² Por. Haas 1994, 647, 727, 892; Tuba Ökse 2015, 123 wspomina z kolei o długiej tradycji ofiar z bydła w ramach hetycko-hetyckich rytuałów budowlanych.

³³ Goetze 1957, 138.

³⁴ Por. Goetze 1957, 139–140; Beckman 1982, 11–25. Tłumaczenie mitu o zabiciu węża Illujanki na język polski można przeczytać w: Popko 1971, 25–29. Solidne omówienie paraleli tego mitu z innymi podobnymi narracjami znajduje się w: Poloczek 2012, 33–63.

władzę swojego ludzkiego namiestnika – króla³⁵. Uzasadnienie roli bóstw burzy i słońca w omawianych rytuałach odnaleźć można więc zarówno w religii i mitologii, jak i w przyrodzie, bo przecież wspólnymi siłami słońce i deszcze wspierają florę – np. rozwój drzew jako potencjalnego surowca niezbędnego do budowy domów.

W ramach rytuałów na zakończenie budowy organizowano bardzo radosne uroczystości³⁶. Biesiadowano przy akompaniamencie muzyki, czemu towarzyszyły występy tancerzy, akrobatów, śpiewaków i recytatorów oraz przedstawienia o treści mityczno-historycznej³⁷, do których z dużym prawdopodobieństwem można np. zaliczyć mit o zabiciu węża Illujanki³⁸. Tę fazę poświęcano zapewne bogu burzy.

Budowy opisane w tekstach³⁹

*KUB 55.28*⁴⁰ zawiera tekst nieskatalogowany przez E. Laroche'a. Nie dowiadujemy się z niego, kto był właścicielem albo zleceniodawcą ani gdzie dom, o którym wspomniano, wybudowano. Interesujący natomiast jest fragment, który opisuje praktykę architekta wspinającego się dwukrotnie na dach, zanim odbierze swoją zapłatę – nagrodę w postaci drogocennych narzędzi. Rytuał wykonywany przez niego zapewne odzwierciedla strach przed – jeśli można się w tym wypadku posłużyć analogią do paragrafów §228–233 kodeksu Hammurabiego – srogą karą za zagrożenie życia przez błędnie wykonaną konstrukcję. Architekt akrobata chciał się zabezpieczyć i odsunąć od siebie winę, udowadniając, że dach, który był w stanie go utrzymać, został założony poprawnie⁴¹. Pierwotnie korzystna dla architektów praktyka z biegiem czasu została prawdopodobnie zrytualizowana.

*KUB 59.44*⁴² niesie opis obrzędu, który przeprowadzono z okazji założenia nowego miasta na północy imperium, przy granicy z terytorium Kaszków. Osobliwa jest modlitwa podczas

³⁵ Zob. Gilan 2013, 105–106, choć autor kwestionuje hipotezę, podług której mit o Illujance miał być odtwarzany podczas obchodów świąt. Pojawienie się takiego założenia pośród badaczy Amir Gilan uzasadnia popularnym wówczas nurtem frazeriańskim, którego przedstawiciele dopatrywali się pierwszeństwa obrzędu względem mitu. Zdaniem A. Gilana nie ma jednak żadnych powodów, aby sądzić, że miały miejsce rytualne przedstawienia mitu o Illujance, a zatem w tym przypadku nie można na poważnie rozważać ani genezy tego mitu z obrzędu, ani jego znaczenia rytualnego (Gilan 2013, 101–103).

³⁶ Yoshida 1999, 239–252.

³⁷ Popko 2009, 71.

³⁸ Torri, Görke 2013, 291–293. Zob. dyskusję nt. znaczenia i celu spisania mitu w: Gilan 2011, 99–114; Gilan 2013, 98–111.

³⁹ Wszystkie niżej podane w streszczeniu teksty (oraz jeszcze inne, już tylko pośrednio związane z rytuałami budowlanymi) są omawiane przez G. Beckmana (2010).

⁴⁰ Ünal 1988a, 1469–1503; Ünal 1988b, 97–106.

⁴¹ Za tę sugestię jestem wdzięczny uczestniczącej konferencji, która, zabierając głos podczas dyskusji po moim wystąpieniu na XV. SKS, podzieliła się na forum tym spostrzeżeniem.

⁴² Ünal 1999, 213–222.

inauguracji miasta, w której porównano mieszkańców miasta do świń (Av. 7–11), życząc im w ten sposób płodności⁴³.

*CTH 413*⁴⁴ podaje relację z budowy w odniesieniu do mitycznego wznoszenia „świątyni pierwotnej”. Fundamenty położył Telepinu, Ea wznosił mury, bogowie gór przynieśli drewno i kamienie, a boginie glinę. Materiały pochodziły ze wszystkich stron: złoto z miasta Pirunduma, lapis-lazuli z góry Taknijara, alabaster z miasta Kanisa, kwarc z Elamu, a miedź i brąz z góry Taggata na Cyprze⁴⁵.

Mitologiczna „przypowieść” na początku tabliczki *CTH 414*⁴⁶ opisuje debatę króla z Boskim Tronem w ramach jednego z etapów rytuału budowlanego. Król opisuje, jak bogowie dali mu przywilej władzy, i ostatecznie przekonuje Tron do swojej racji. Podczas rozmowy poznajemy szczegóły metafizyki życia władcy: dwie boginie, Istustaja i Papaja, przędą nić jego żywota⁴⁷.

W tekście *CTH 415*⁴⁸ wspomniano o składaniu ofiar podczas budowy. Ich odbiorcami są mezopotamski bóg mądrości i budowy Ea, który był również patronem Atrahasisa/Utnapisztima podczas budowy „arki” w micie o potopie, oraz wcześniej niepoświadczona bogini o sumeryjskiej nazwie NIN.É.MU.UN.DÙ (Pani, która wzniosła dom).

Tekst *CTH 725*⁴⁹, w którym opisano rytuał przymocowania rygla do drzwi w pałacu królewskim. Wymieniono także materiały niezbędne do przeprowadzenia obrzędu. Ciekawy jest opis „rytów wybijania gwoździ” (§19), które wspomniane są też w tekście *CTH 413* (§1) i *CTH 726* (§3–4)⁵⁰.

Tekst *CTH 726*⁵¹ jest świadectwem budowy świątyni ku czci boga słońca w Hattusie. Przy tej okazji wspomniano o historycznym wydarzeniu, jakim było zburzenie i odbudowa Hattusy. Bardzo osobliwy wydaje się fragment tekstu, w którym mowa o przebijaniu „złych głów i języków”(§ 12, *KBo 37.1 iii/ iv 10–17*) w celu zapewnienia ludziom „błogosławieństwa”.

⁴³ Haas (1994, 256–257, 540) podaje, że w celu rozmnożenia mieszkańców zakopywano pod fundamentami świń.

⁴⁴ Ambos 2004, 50; por. także Haas 1994, 253–254. Polskie tłumaczenie fragmentaryczne (§1–3 i §7–11) w: Popko 1982, 50.

⁴⁵ Epizod znoszenia materiałów budowniczych przed bogów istnieje również w należącym do narracji „chaoskampowych” micie o walce Baala z Morzem, czyli w *Cykle Baala* (KTU 1.4 V 10–65; polskie tłumaczenie w: Tobała 2008).

⁴⁶ Carini 1980, 483–520; por. także Schwartz 1947, 23–55. Polskie tłumaczenie fragmentaryczne (§1–33) w: Popko 1982, 46–48.

⁴⁷ Por. greckie Mojry; zob. niżej na s. 18.

⁴⁸ Görke, Torri 2014, 332.

⁴⁹ Süel, Soysal 2007, 1–22.

⁵⁰ Beckman 2010, 76, 89.

⁵¹ Soysal, Süel 2016, 321–364.

Obecność w innych kulturach

Rytuały budowlane stanowią część kultury wielu cywilizacji – zarówno współczesnych, jak i starożytnych. Cywilizacja hetycka czerpała od swoich poprzedników⁵²; co więcej, Hetyci stanowili też wzorzec dla innych kultur. Wcześniej wspomniane tradycje hatyckie, będące fundamentem hetyckiej kultury, należy zaliczać do cywilizacyjnej ciągłości *stricte* anatolijskiej. Obecne są też wpływy Hurytów zamieszkujących tereny północnej Syrii, północnej Mezopotamii i południowej Anatolii. Babilońskie wpływy należą zaś do semickiego obszaru kulturowego. Semickie cywilizacje Mezopotamii wywierały ogromny wpływ na swoich sąsiadów z powodu politycznej potęgi ich imperiów oraz ich cywilizacyjnego postępu, który umożliwiał np. wkroczenie w krąg kulturowy Hetytów. O wspólnych cechach mezopotamskich i hetyckich rytuałów budowlanych wzmiankował Claus Ambos w *Mesopotamische Baurituale aus dem 1. Jahrtausend v. Chr.*⁵³. Wyszczególnił trzy cechy wspólne, spośród których najbardziej istotną zdaje się być powtarzający się motyw budowy „świątyni pierwotnej”.

Nie oceniając kierunku zapożyczenia i jego charakteru, należy zwrócić uwagę, że motyw budowy „świątyni pierwotnej” jest obecny w anatolijskim micie o zabiciu węża Illujanki. Mit ten zachował się w dwóch różnych wersjach, które opisują *Chaoskampf* pomiędzy bogiem burzy a potworem Illujanką, podstępne zwycięstwo pierwszego nad drugim i święto z okazji przywrócenia porządku na świecie. Człowiekowi, który pomógł przywrócić ład, bogowie zbudowali dom, ustawiając jego, śmiertelnika na straży ładu kosmicznego. Istnieje wiele zbieżności tego mitu z ugaryckim cyklem Baala, który opisuje zwycięstwo tego boga nad potworem morskim o nazwie Jam oraz budowę domu dla Baala. Noga Ayali-Darshan argumentuje, że ugarycki mit posłużył m.in. huryckim mitografom jako wzór, choć podchodzi do związków z mitem o Illujance dosyć ostrożnie⁵⁴. Mimo to bezpośrednio łączy motyw zwalczania potwora z budową domu. Spośród mitów o podobnej treści najczęściej utożsamianymi z wersjami Baal-Tarhun(t)as przeciwko Jamowi-Illujance są greckie mity o konfrontacji Zeusa z Tyfonem (postaci bezsprzecznie tożsamyh ugarycko-anatolijskim parom) oraz Apollona z Pytonem.

Mit o *Chaoskampfie* Apollona, bóstwa ściśle związanego z górą *Παρνασσός*, pozwala także wytłumaczyć koncepcję wysuniętą przez Leonarda Palmera o źródłosłowie toponimu Parnas⁵⁵, słowa, które pochodzi od hetyckiego pojęcia *par-na-aš-(ša)*, czyli „dom, świątynia, pałac”. W tradycji greckiej związek pomiędzy tymi mitami a budową nie jest już dostrzegalny.

⁵² Görke 2007, 204–209; Görke, Torri 2014, 341.

⁵³ Ambos 2004, 3–6, 50–51; por. także Ambos 2013, 17–37.

⁵⁴ Ayali-Darshan 2015, 20–51.

⁵⁵ Palmer 1965, 30, 343, 348; Finkelberg 2005, 5; Bernal 2006, 496–497.

Z czasem motyw budowy najwidoczniej się zatarł, gdy jego znaczenie narracyjne stało się mniej ważne, być może w wyniku zastąpienia hetyckiej historiologii grecką historiografią albo z powodu odmienności ustrojów politycznych greckich *poleis*, dla których stała legitymizacja władzy królewskiej nie mogła być tak niezbędna jak dla hetyckiego imperium. Niemniej, istnieją dwie greckie kompozycje, które zachowały zarówno motyw *Chaoskampfu*, jak i budowy. Pierwsza z nich – mit o Kadmosie – pozostała długi czas w tradycji ustnej, niespisana, przyjąwszy wcześniej formę mitu (etiologicznego) na wzór hetyckich mitologicznych przypowieści pełniących funkcję historiograficzną w tekstach budowlanych⁵⁶. Drugą kompozycją jest *Pierwsza oda pytyjska* Pindara, w której poeta opisuje budowę sycylijskiego miasta Ajtny u stóp Etny, używając alegorii postaci Zeusa i Tyfona⁵⁷ w relacji z uroczystości towarzyszących powstaniu miasta⁵⁸.

Mit o Kadmosie w istocie jest opisem całego procesu budowy. Krowa, prowadzona na czele procesji zwierząt ofiarnych w rytuałach hetyckich⁵⁹, posłużyła Kadmosowi jako przewodniczka do miejsca, w którym miał założyć miasto (zbudować pałac), uprzednio pokonawszy smoka Aresa (czyli Jama-Illujanę) w uroczystym przedstawieniu mitu. Podczas gdy hetycki kapłan wbijał miedziane gwoździe w ziemię w celu scalenia światów, zapewniając jedność kosmiczną sfery ziemskiej i niebiańskiej⁶⁰, Kadmos rozsiewał zęby smoka. Z nich wyrosli Spartowie (gr. *Σπαρτοί*), którzy niczym hetyccy kapłani ^{LÚ}BALAG.DI, występujący podczas rozmaitych świąt, bawiąc bojem pomiędzy sobą⁶¹, zaczęli się nawzajem zwalczać. Hierogamia (gr. *ἱερός γάμος*) Kadmosa i Harmonii, zamykająca tebański mit, symbolizuje kosmiczny

⁵⁶ Najbardziej obszernie omówienia mitu o Kadmosie można znaleźć w: Edwards 1979; por. także Gomme 1913, 53–72; Gantz 1993, 467–530; Fowler 2013, 347–361; Berman 2013, 37–54; Schachter 2016, 25–35.

⁵⁷ Pi. P. 1.1–28.

⁵⁸ Trumpf 1958, 129–157. Polskie tłumaczenie i ogólne informacje nt. Pi. P. 1 w: Brożek 1987, 141–146. Dobre opracowania tej ody można przeczytać w: Krischer 1985a, 115–124; Krischer 1985b, 491–494; Mezger 1880. [W kontekście założenia Ajtny warto też zaznajomić się z innym dziełem, które powstało w ramach inauguracji nowego miasta, *Aetnaeae* Ajschylosa. Znakomitym opracowaniem tego zagadnienia jest Poli-Palladini 2001, 289–325.

⁵⁹ Collins (2002, 320) opisuje procesję ofiarną, której towarzyszyli muzycy, śpiewacy i inni uczestnicy uroczystości. Zwierzę ofiarne było otaczane czcią i obchodzono się z nim z dużą dbałością, zanim złożono je w ofierze. Wręcz naturalna wydaje się jego pozycja na czele procesji; jednak jest to jedynie hipoteza badawcza, która wymaga potwierdzenia, najlepiej zarówno ikonograficznego, jak i tekstowego; zob. dyskusję nt. hetyckich płaskorzeźb przedstawiających sceny ofiarne, w tym procesje zwierząt ofiarnych, w: Yıldırım 2008, 837–850 (szczególnie omówienie waz z İnandiktepe).

⁶⁰ Por. wbijanie gwoździ wokół (centralnej) kolumny świątyni (*CTH* 413 §1), symbolizującej świętą górę (czyli *columna universalis*) podtrzymującą nieboskłon.

⁶¹ Schuol 2004, 160–161; ponadto Ünal 1988a, 1490–1491 potwierdza związek z mitem o zabiciu węża Illujaneki oraz kultem boga burzy. Eblaickie teksty zdają się ponadto poświadczać wystąpienia ^{LÚ}BALAG.DI podczas uroczystości weselnych (por. Tonietti 2010, 83).

ład (harmonię Kosmosu)⁶² i jest motywem zaczerpniętym z mitu o zabiciu węża Illujanki. Ten zabieg w wersji anatolijskiej posłużył bogu burzy do odniesienia podstępnego zwycięstwa nad chaosem poprzez zabicie potwora podczas wesela.

Taka interpretacja mitu jest dopuszczalna, jeśli weźmie się pod uwagę badania greckich zwyczajów budowlanych⁶³. Często homerycki *passus* o budowie muru obronnego wokół obozu Achajów⁶⁴ podawany jest za przykład greckich ofiar budowlanych, ponieważ bogowie za tę czynność domagali się hekatomby. Argumentacja zyskuje tym bardziej, jeśli uzna się cały etap budowy muru, z uwagi na zawarty w nim epizod zalania obozu wodami „potopowymi”, za grecką adaptację mitemu pochodzenia mezopotamsko-anatolijskiego.

Inny niezwykle ciekawy związek pomiędzy jedynym z hetyckich tekstów budowlanych a tradycją grecką oraz indyjską rozpoznał Calvert Watkins. Jego odkrycie dotyczy indoeuropejskiego chwytu literackiego polegającego na „dramatycznym” stopniowaniu kompozycji przy użyciu dwóch dwuznacznych pojęć o znaczeniu zarówno technicznym (dosłownym, neutralnym), jak i seksualnym (metaforycznym). Powtarzając pierwsze pojęcie jednokrotnie, buduje się napięcie, które „szczytując”, rozładowuje się przy użyciu drugiego pojęcia. W ten sposób kompozycja zyskuje elegancję, nawiązując do natury (aktu seksualnego). Calvert Watkins nazywa tę kompozycję „triadą a a b”, a odnajduje ją w *Rigwedzie*⁶⁵, w *CTH* 413 i u Hezjoda⁶⁶. Oczywiście nie sugeruje to w żaden sposób powiązań między treścią tych tekstów, ilustruje jednak ciągłość indoeuropejskiej tradycji literackiej.

Zakończenie

Do ustaleń powyższego studium należy trójpodział funkcji hetyckich rytuałów budowlanych, ich recepcja i adaptacja w kulturze greckiej oraz wartość historyczna w ramach hetyckiej tradycji historiologicznej. Zarówno budowa, jak i przebudowa czy odbudowa każdego obiektu posiadała symboliczny aspekt odzwierciedlający budowę „świątyni pierwotnej”, czyli archetypowego mikrokosmosu, który sam był symbolem wszechświata (makrokosmosu). Dlatego budowa oznaczała wprowadzenie nowego porządku: usuwano chaos i niebezpieczeństwo, w zamian zaś gwarantowano urodzaj i płodność, bezpieczną przyszłość pod pieczę bogów, a właściwie ich namiestnika, prawowitego króla. Rytuały te zapewniały więc społeczeństwu:

⁶² Zieliński 1921, 30 tłumaczy wciąż zagadkowy źródłosłów nazwy „Kadmos” pochodzeniem od greckiego słowa *κόσμος*, konsekwentnie interpretując unię Kadmosa-kosmosu z Harmonią (gr. *ἀρμονία*) w ramach ustanowienia ładu i porządku we wszechświecie.

⁶³ Por. Hunter 2006.

⁶⁴ Hom. *Il.* VII 448–461.

⁶⁵ RV 4.17.2.

⁶⁶ Hes. *Op.* 514–516. Watkins 2010, 229–335.

- 1) egzystencję w świecie materialnym (plony jako żywność i potomstwo jako opiekę na starość i opiekę pośmiertną);
- 2) metafizyczne bezpieczeństwo przed siłami zła (czystość religijna);
- 3) polityczny ład i porządek, o które dbał prawowity władca (legitymizacja władzy królewskiej).

Cały proces rytuału budowlanego był usadowiony w sferze kultu bóstw burzy i słońca – wspólnie jako sił przyrody, osobno jako pogromców zła. W rytualnym przebiegu można odnaleźć schemat klamrowy bóstw Burza-Słońce-Burza, który w trzech fazach budowy koreluje z mitycznym schematem (obecnym np. w micie o zabiciu węża Illujanki) porządek-chaos-(nowy) porządek⁶⁷.

Historyczna wartość tekstów została zaproponowana przez O. Soysala i A. Süel. Tradycja grecka oddaje ten aspekt w micie o założeniu Teb przez Kadmosa oraz w *Pierwszej odzie pytyjskiej* Pindara. Ponadto hetyckie teksty budowlane uwydatniają hetyckie wzorce greckich mitemów, takich jak puszka Pandory czy tkanie nici żywota przez Mojry.

Bibliografia

- Ambos C., 2004: *Mesopotamische Baurituale aus dem 1. Jahrtausend v. Chr.*, Dresden.
- Ambos C., 2013: *Mesopotamische Baurituale aus dem 1. Jahrtausend v. Chr. Nachträge und Verbesserungen*, [w:] *Approaching Rituals in Ancient Cultures: Questioni di rito: rituali come fonte di conoscenza delle religioni e delle concezioni del mondo nelle culture antiche. Proceedings of the Conference, November 28-30, 2011, Roma*, red. C. Ambos, L. Verderame, Pisa–Roma, 17–37.
- Ayali-Darshan N., 2015: *The Other Version of the Story of the Storm-god's Combat with the Sea in the Light of Egyptian, Ugaritic, and Hurro-Hittite Texts*, „Journal of Ancient Near Eastern Religions” 15, 20–51.
- Beckman G., 1982: *The Anatolian Myth of Illuyanka*, „Journal of the Ancient Near Eastern Society” 14, 11–25.
- Beckman G., 2010: *Temple Building amongst the Hittites*, [w:] *From the Foundations to the Crenellations: Essays on Temple Building in the Ancient Near East and Hebrew Bible*, red. M.J. Boda, J. Novotny, Münster, 71–89.

---

⁶⁷ Znaczenia i sensu tej korelacji nie byłem dotychczas w stanie odnaleźć, a przynajmniej nie w stopniu wystarczającym, aby podzielić się konkluzjami.

- Berman D.W., 2013: *Greek Thebes in the Early Mythographic Tradition*, [w:] *Writing Myth: Mythography in the Ancient World*, red. S.M. Trzaskoma, R. Scott Smith, Leuven–Paris–Walpole, 37–54.
- Bernal M., 2006: *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, III: *The Linguistic Evidence*, New Brunswick.
- Brożek M., 1987: *Pindar. Ody zwycięskie, Olimpijskie, Pytyjskie, Nemejskie, Istmijskie*, Kraków.
- Carini M.F., 1980: *Il rituale di fondazione KUB XXIX 1. Ipotesi intorno alla nozione etea arcaica della regalità*, „Athenaeum” (n. s.) 60, 483–520.
- Collins B.J., 2002: *Animals in the Religions of Ancient Anatolia*, [w:] *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, red. B.J. Collins, Boston–Leiden–Köln, 307–334.
- Edwards R.B., 1979: *Kadmos the Phoenician: A Study in Greek Legends and the Mycenaean Age*, Amsterdam.
- Finkelberg M., 2005: *Greeks and Pre-Greeks: Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition*, Cambridge.
- Fowler R.J., 2013: *Early Greek Mythography*, II: *Commentary*, Oxford.
- Gantz T.N., 1993: *Early Greek Myth: A Guide to Literary and Artistic Sources*, Baltimore–London.
- Gilan A., 2011: *Das Huhn, das Ei und die Schlange. Mythos und Ritual im Illuyanka-Text*, [w:] *Hethitische Literatur. Überlieferungsprozesse, Textstrukturen, Ausdrucksformen und Nachwirken. Akten des Symposiums vom 18. bis 20. Februar 2010 in Bonn*, red. M. Hutter, S. Hutter-Braunsar, Münster, 99–114.
- Gilan A., 2013: *Once Upon A Time in Kišškiliša: The Dragon Slayer-Myth in Central Anatolia*, [w:] *Creation and Chaos. A Reconsideration of Hermann Gunkel's Chaostkampf Hypothesis*, red. J. Scurlock, R.H. Beal, Winona Lake, 98–111.
- Goetze A., 1957: *Kultur des Alten Orients*, 3.1: *Kleinasien*, München.
- Gomme A.W., 1913: *The Legend of Cadmus and the Logographi*, „JHS” 33, 53–72.
- Görke S., 2007: *Provenienzangaben in hethitischen Ritualeinleitungen – ein jüngerer Phänomen?*, „Altorientalische Forschungen” 34.2, 204–209.
- Görke S., Torri G., 2014: *Bau(-)Ritual! Zur Textgeschichte von CTH 413–415 und CTH 725–726*, [w:] *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology. Warsaw, 5–9 September 2011*, red. P. Taracha, Warszawa, 331–343.
- Güterbock H.G., Hoffner H.A. (red.), 1997: *The Hittite Dictionary of the oriental Institute of the University of Chicago. Volume P*, Chicago.

- Haas V., 1994: *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden–New York–Köln.
- Hunter G.R., 2006: *Foundation Rituals and the Culture of Building in Ancient Greece*, nieopublikowane, dostęp internetowy: <https://cdr.lib.unc.edu/concern/dissertations/mp48sd548> [dostęp: 02.07.2019].
- Hutter M., 1997: recenzja książki *Religion in Hittite Anatolia. Some Comments on “Volkert Haas: Geschichte der hethitischen Religion”*, „Numen“ 44.1, 74–90.
- Krischer T., 1985a: *Pindars achte Pythische Ode in ihrem Verhältnis zur ersten*, „Wiener Studien“ 98, 115–124.
- Krischer T., 1985b: *Pindars erste Pythische Ode und ihre Vorlage*, „Hermes“ 113.4, 491–494.
- Laroche E., 1971: *Catalogue des textes hittites*, Paris.
- Mezger F., 1880: *Pindars Siegeslieder*, Leipzig.
- Palmer R., 1965: *Mycenaeans and Minoans: Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets*, London, wyd. 2.
- Poli-Palladini L., 2001: *Some Reflections on Aeschylus’ Aetnae(ae)*, „RHM” 144.3–4, 287–325.
- Poloczek S., 2012: *Walka Jahwe z morzem i potworami w Biblii hebrajskiej: geneza motywu*, „Scripta Biblica et Orientalia” 4, 33–63.
- Popko M., 1971: *Hetycki mit o walce ze smokiem*, „Euhemer” 79.1, 25–29.
- Popko M., 1972: *Puszka Pandory*, „Meander” 27.9, 381–383.
- Popko M., 1982: *Magia i wróżbiarstwo u Hetytów*, Warszawa.
- Popko M., 2009: *Arinna: Eine heilige Stadt der Hethiter*, Wiesbaden.
- Schachter A., 2016: *Boiotia in Antiquity: Selected Papers*, Cambridge.
- Schuol M., 2004: *Hethitische Kultmusik: eine Untersuchung der Instrumental- und Vokalmusik anhand hethitischer Ritualtexte und von archäologischen Zeugnissen*, Rahden.
- Schwartz B., 1947: *A Hittite Ritual Text (KUB 29.1 = 1780/c)*, „Orientalia” (n. s.) 16.1, 23–55.
- Soysal O., Süel A., 2016: *The Hattian-Hittite Foundation Rituals from Ortaköy (II). Fragments to CTH 726 “Rituel bilingue de fondation d’un temple ou d’un palais”*, [w:] *Audias Fabulas Veteres. Anatolian Studies in Honour of Součková-Siegelová*, red. Š. Velhartická, Leiden, 320–364.
- Süel A., Soysal O., 2007: *The Hattian-Hittite Foundation Rituals from Ortaköy (I). Fragments to CTH 725 “Rituel bilingue de consécration d’un temple”*, „Anatolica” 33, 1–22.
- Toboła Ł., 2008: *Cykl Baala z Ugarit*, Kraków.

- Tonietti M.V., 2010: *Musicians in the Ebla Texts: a Third Millennium Local Source for Northern Syria*, [w:] *Musiker und Tradierung. Studien zur Rolle von Musikern bei der Verschriftlichung und Tradierung von literarischen Werken*, red. R. Pruzsinszky, D. Shehata, Wien, 67–93.
- Torri G., Görke S., 2013: *Hittite Building Rituals. Interaction between their Ideological Function and Find Spots*, [w:] *Approaching Rituals in Ancient Cultures. Questioni di rito: rituali come fonte di conoscenza delle religioni e delle concezioni del mondo nelle culture antiche. Proceedings of the Conference, November 28-30, 2011, Roma*, red. C. Ambos, L. Verderame, Roma, 287–300.
- Trumpf J., 1958: *Stadtgründung und Drachenkampf. (Exkurse zu Pindar, Pythien I.)*, „Hermes” 86.2, 129–157.
- Tuba Ökse A., 2015: *Building Rituals Attested at the Bronze Age Settlement of Salat Tepe, Demonstrating Luvian, Hurrian, and Hittite Rituals in the Upper Tigris Region*, [w:] *Sacred Landscapes of Hittite and Luwians. Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th-8th 2014*, red. A.D’Agostino, V. Orsi, G. Torri, Firenze, 123–136.
- Ünal A., 1988a: *Hittite Architect and a Rope-Climbing Ritual*, „Belleten. Périodique paraissant tous les quatre mois” 52 (205), 1469–1503.
- Ünal A., 1988b: “*You Should Build for Eternity*”: *New Light on the Hittite Architects and Their Work*, „Journal of Cuneiform Studies” 40.1, 97–106.
- Ünal A., 1999: *A Hittite Foundation Ritual on the Occasion of Building a New Fortified Border Town*, [w:] *Studi e testi II*, red. S. de Martino, F. Imparati, Firenze, 213–222.
- Watkins C., 2010: *An Indo-European Stylistic Figure in Hittite: The a a b Triad and the Climactic Formula ... V₁... V₁... V_{j*}*, [w:] *Investigationes Anatolicae. Gedenkschrift für Erich Neu*, red. J. Klinger, E. Rieken, C. Ruster, Wiesbaden, 329–335.
- Yıldırım T., 2008: *New Scenes on the Second Relief Vase from Hüseyindede and their Interpretation in the Light of the Hittite Representative Arts*, [w:] *Studi micenei ed egeo-anatolici. VI Congresso Internazionale di Ittitologia, Roma, 5–9 settembre 2005, L 2*, red. A. Archi, R. Francia, Roma, 837–850.
- Yoshida D., 1999: *Zur Kultmusik beim ‘Trankopfer’ (Gott NN eku- „trinken”) in Festen hattisch-hethitischer Kultschicht*, [w:] *Priests and Officials in the Ancient Near East. Papers of the Second Colloquium on the Ancient Near East – The City and its Life, held at the Middle Eastern Culture Center in Japan (Mitaka, Tokyo)*, red. K. Watanabe, Heidelberg, 239–252.

MIESZEK JAGIEŁŁO

Zieliński T., 1921: *Hermes Trzykroć-Wielki (Hermes Trismegistos)*. Studjum z cyklu:
współzawodnicy chrześcijaństwa, Zamość.

Mieszek Jagiełło
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
mj17669@amu.edu.pl